Тетяна Коць

ВАРІАНТНІСТЬ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ІМЕННИКІВ У МОВІ ПРЕСИ ПОЧАТКУ ХХ ст. І СТАНОВЛЕННЯ ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ

Морфологічна система української мови на кінець XIX — початок XX століття була цілком упорядкованою і відносно сталою, проте для вираження деяких граматичних категорій ще існували варіантні форми. Мовна практика відбивала різноманітні діалектні особливості, а також була позначена впливом східноукраїнської та західноукраїнської традицій, які історично склалися в другій половині XIX століття. Це ускладнювало пошуки нормативних зразків, адже регіональні періодичні видання намагалися писати максимально зрозумілою для читачів мовою. Неусталеністю, варіантністю іменникової словозміни характеризувалися також усі граматики початку XX століття. Проте всі мовознавці, письменники, громадські діячі, редактори газет працювали на вироблення єдиних, об'єднувальних для всього українського простору нормативних зразків. Варіантність морфологічних форм була шляхом формування нової граматичної якості, етапом пошуку компромісів та окреслення визначальних тенденцій розвитку української літературної мови.

Публіцистичний стиль початку XX століття відбивав неунормованість флексій іменників **I відміни** жіночого роду в родовому та орудному відмінках множини. У родовому відмінку множини мова преси засвідчувала закінчення **-ів**/**-їв** (*мовів*, *динів*, *душів*), **-ов** (*голов*) та нульову флексію (*мов*, *динь*, *душ*): *Дбайте ж за те, щоб світло наших **душів** було завжди ясним і нічим не потьмареним* (Україна, 13.08.1919); *Своєю радістю, правдивим, щирим сміхом, терпеливою покірністю долі, щирістю **душ** село відроджувало до життя всіх пригнічених та страждущих* (Вологодська газета, 18.09.1918); *Нагорі Межлїверх здобули наші війська одно вороже висунене становище і відперли кілька сотень **голов** неприятеля* (Буковина, 18.03.1918).

Іменники в орудному відмінку мали форми **-ою** після приголосного твердої основи і **-ею** після приголосних м'якої осно-

ви: *працею*, *рукою*, *землею*, *виставкою*. Незафіксовано в мові преси пропоновані граматиками В. Коцовського, С. Смаль-Стоцького, Ф. Ґартнера, а також вживані іноді в художніх творах західноукраїнських письменників варіантні закінчення **-ов/-ев**, пор. у І. Франка: *Чужий на світі, шарпаний розпуков,/ Ти кляв себе і світ увесь не раз/ Давніші муки ти новою муков/ Глушив і глибше, чимраз гряз.*

В орудному відмінку однини зрідка вживалися не властиві для сучасної літературної мови *функцією*, *зброєй*, *статуєй* та ін., напр.: *От тепер ми сидимо і ждемо, чи скоро Генеральний секретаріат стане не **функцією**, а чимсь дійсним, і певности у нас немає* (Вільне слово, 09.08.1917); *Мова була культурной **зброєй** в сій боротьбі, але її треба було водночас і витворити* (Україна, 28.06.1917).

У родовому відмінку множини іменники традиційно мали чисту основу, як і в сучасній літературній мові: *учасниць*, *подій*, *праць*, *статей*. Під впливом відповідних іменників чоловічого роду поширювалися форми на **-ів**: *тисячів*, *статтів*, *верствів — Багато **тисячів** батьків побиваються за своїми синами, а то й за своїми маленькими дітьми, життя яких ви теж убивали — бо вони були українці* (Україна, 26.08.1919). Зауважимо, що, незважаючи на усталеність таких відмінкових форм в українській літературній мові, сучасна мовна практика теж не позбавлена огріхів, пор.: *Не написано ще багато статтів і розвідок, не осягнуто ще чимало таємниць природи* (Черкаський край, 14.09.2011).

У місцевому відмінку множини зазвичай були поширені закінчення **-ах/-ях**, проте зрідка вживалися варіантні форми на **-ам**. О. Курило та О. Синявський зазначали, що закінчення **-ам** — це давні, застарілі зразки. Їх вживання в мові кінця XIX — початку XX століття пов'язували з впливом російської мови, напр.: *Дисципліни кожного факультету росподіляються по восьми **катедрам**, котрі проходяться на протязі двох років* (Україна, 02.09.1919); *Усім нам треба пройти по своїх **Палестинам*** (Вільне слово, 14.09.1919).

Відмінкових форм іменників **II відміни** на початку XX ст. було більше порівняно з варіантністю закінчень іменників І відміни. У називному відмінку однини іменники середнього

роду, основа яких закінчується на [j] або м'який приголосний, що його асимілював, мали кілька морфологічних варіантів. У мові східноукраїнської преси найбільш поширеним було закінчення **-а** з подовженим м'яким приголосним перед ним або [j], що зберігся після твердого приголосного: *здоров'я*, *знання*, *питання*, *почуття*, *прагнення*, *визволення*, напр.: *Весь світ бачить наше* ***прагнення*** *до* ***визволення****, те, як ми розпочинаємо кувати своє власне щастя, що ми не хочемо ані краплі людської крові, ані клаптика чужої землі, і нехай же він ганьбою ославить ославивших себе царських зажерливих служак* (Україна, 06.09.1919). Іноді в цих виданнях вживалися форми на **-е**, які здебільшого були притаманні мові західноукраїнської періодики: *У других ділянках земської праці демократичні управи також виявляли щире* ***бажаннє*** *справу поладити* (Буковина, 06.11.1918); *Всі, в кого ще не завмерло* ***почутє*** *приналежності до безталанного народу Волинського, хто почуває себе сином чи дочкою його — всі прийдуть нам на допомогу* (Вологодська газета, 29.09.1918).

Неусталеними були закінчення в родовому відмінку однини іменників чоловічого й середнього роду. Іменники тієї самої семантичної групи, а часто одні й ті самі слова мали варіантні закінчення **-а**/**-у**: *народа — народу*, *інститута — інституту*, *світу — світа*, *закону — закона*, *союзу — союза*, *факультету — факультета*, *добробута — добробуту*, напр.: *Недавно американський уряд виступив за видання нового* ***закона****, що не тільки старців, що без грошей їдуть з Європи, не пускати на берег, а щоб були вони письменні — принаймні вміли читати по своєму, рідному* (Маяк, 16.09.1912); *Наша політика спрямована на створення нового* ***закону****, на збереження миру з метою впорядкувати взаємини з країнами Європи* (Вісти ВЦВКР, 08.04.1927). Флексії **-у**/**-ю** переважали в іншомовних географічних назвах чоловічого роду: *В* ***Парижу*** *скоро буде засідати конференція представників Англо-Французького союзу* (Вільне слово, 21.09.1917); *Режисерську роботу впродовж місяця проводилося в* ***Стокгольму****; в фільму запроваджено велику економію постановочних засобів з максимальним використанням мінімуму їх* (Вісти, 12.09.1927).

Як засвідчує мова преси початку XX ст., флексії **-ові/-еві** у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду були регулярними в назвах істот, напр.: *За заслуги знаменитого поведеня перед ворогом цісар надав правительственному **концепістови** др. **Михайлови** Кочерганови при старості в Заставні і Юрієві Микитавичеви, при тутешній міській команді, золотий хрест* (Буковина, 18.03.1918); *Революція розв'язала вуста **народові**, і народ став говорить* (Нове слово, 15.03.1918). Звичними закінчення **-ові/-еві** були і в назвах неістот*: Такої крайової виставки дуже потрібно цьому **куткові** України* (Маяк, 12.08.1912); *Російська націоналістична преса, так само як і вшехпольська, почала присвячувати більше уваги українському **рухові** для того, щоб всякими способами чистими й нечистими боротися з ним* (Сніп, 01.12.1928); *Надати нове життя **образові** — це основне положення справжньої живої художности* (Література. Наука. Мистецтво, 11.11.1923). М. Наконечний наполягав на вживанні обох форм у словосполученнях з естетичною метою: *Тарасові Шевченку, доручити члену ради Моминові*. Мовна практика таких зразків майже не відбивала. Регулярними закінчення **-у**/**-ю** були в стилістично забарвлених іменниках — назвах явищ радянської дійсності: *Бо вже дуже немила істинно-руському большевику Українська Центральна Рада* (Вільна думка, 06.01.1918). Взагалі форми на **-у**/**-ю** мали вузьку сферу функціонування. Вони були на периферії мовного вжитку. С. Смаль-Стоцький і О. Синявський вважали їх архаїзмами. У давальному відмінку в іменниках чоловічого роду на **-ів**/**-їв** флексії **-у**/**-ю** вживалися для збереження милозвучності: *Львів — Львову*, *Харків — Харкову*.

У західноукраїнській пресі закінчення **-ові**/**-еві** послідовно вживалося і в іменниках середнього роду: *громадянстові*, *ділові*, *бюрові*, *лихові*, напр.: *Шановна референтка національному **ділові** надала найбільшу вагу і мала рацію* (Україна, 07.09.1919); *В неділю 22 дня сього вересня відбулися у нас у м. Острозі, загальні збори союза з метою запобігання національному **лихові*** (Вологодська газета, 27.09.1918).

Закінчення **-ові/-еві** (**-ови/-еви**) часто вживалося і в місцевому відмінку іменників чоловічого роду: *на білому світові*, *на снігові*, *по каталогові*, *в наказові*, *у такому порядкові*, *в хлібові*,

напр.: *Книжки виписано* ***по каталогові****, що склала бувша губернська управа* (Маяк, 23.08.1912); ***У наказові*** *Головного отамана пана Петлюри зазначено: «З огляду на військовий стан… наказую доставити й тимчасово до одміни права оддавати під військовий суд всіх замішаних в активній допомозі большовизму…* (Громада, 21.06.1919). Проте більш поширеними в місцевому відмінку були флексії **-і/-у**: *в лісі*, *в гуртку*, *в сім році*, *на піску*, напр.: *В такі часи, які саме тепер переживаємо ми, національна свідомість мас відограє величезну ролю і є тим чинником, без якого вся будова державна твориться* ***на піску*** (Україна, 07.10.1919). У західноукраїнських виданнях іменники середнього роду на зразок *житє, завданє, знанє, розумінє* мали закінчення **-у/-ю**, напр.: *Закон розширює права низових органів влади в цілій низці питань, що мають величезне значіння в щоденнім* ***життю*** *села* (Геть неписьменність, 30.06.1927); *Українська Держава є країна хліборобів* ***в*** *самому широкому* ***розумінню*** *цього слова, і в ній піднесення економічного державного добробуту та сільськогосподарської культури є завданнє першорядної ваги* (Україна, 19.10.1919); ***На Поділлю*** *в економіях Гайсинського повіту розігнано банду сквирського повітового старости Ласького* (Народне слово, 06.12.1918).

Варіантністю були позначені закінчення іменників з суфіксом **-ан/-ян**, що втрачався при відмінюванні у формі множини: *селяни — селяне*, *громадяни — громадяне*, *галичани — галичане*, *заробітчани — заробітчане*, напр.: ***Селяни*** *також розуміють, що невизнання патріотизму та національного розвію, як розвію особи завжди буде стояти на заваді всесвітній спілці і всесвітньому щастю народів* (Вільне слово, 02.08.1917); *Нині* ***селяне*** *мають змогу слухати по радіо доклади, концерти, радіо-газети* (Вісти, 01.04.1927).

Живомовні діалектні особливості деяких говірок виявлялися у вживанні форми давнього числа двоїни паралельно з множиною у називному і знахідному відмінках у поєднанні з числівниками *два*, *три*, *чотири*: *два зразки — два зразці*, *троє яєць — три яйці* тощо, напр.: *Міністерство пошти й телеграфу постановило, що* ***два*** *російські* ***зразці*** *поштових марок матимуть силу по 30-й день вересня місяця, сього року* (Вологодська газета, 17.09.1918); *Український військовий генераль-*

ний комітет вживає всі сили, щоб як найкраще і найшвидше впорядкувати ***два зразки*** *орденів* (Вільне слово, 01.11.1917).

Мова преси початку XX століття засвідчує варіантні форми іменників середнього роду множини в родовому відмінку — між зразками з чистою основою, які закріпилися в літературній мові, і закінченням **-ів**: *питань — питаннів*, *десятиліть — десятиліттів*, *знань — знаннів*, *місць — місців*, *облич — обличчів* тощо. Другі, очевидно, поширювалися під впливом типу відмінювання іменників чоловічого роду. Як рідковживані їх кваліфікували О. Синявський, М. Левицький, М. Наконечний. І. Нечуй-Левицький заперечував вживання в літературній мові форм на зразок *питань*, *значень*, *оповідань* і називав їх «*допотопними галицькими та польськими падіжами*». З другої половини XX століття диференціювалися форми родового відмінка множини іменників II відміни: закінчення **-ів**/**-їв** мають іменники чоловічого роду та іменники середнього роду на **-е**, **-я** (*берегів*, *відкриттів*, *морів*, *полів*), нульове закінчення усталилося в іменниках середнього роду на **-е**, **-о**, **-я** (*бажань*, *питань*, *серць* і *сердець*).

У мові східноукраїнської преси були поширені діалектні флексії **-ім**, **-іх** у давальному й місцевому відмінках множини: *у грудіх*, *людім*, *в грошіх*. Такі форми вийшли з ужитку до 30-х років XX століття й заступилися зразками із закінченням **-ах**/**-ях**: *Більша частина учителів ставилася до пропозицій з щемом* ***у грудях*** *або з недовір'ям* (Вісти, 01.04.1927). Зрідка вживалося давнє закінчення **-ам** у місцевому відмінку множини. Такі явища не мали системного характеру: *Численні парні загони роз'їжають* ***по селам****, арештовують селян, порють і розстрелюють* (Україна, 30.09.1919).

Процес нормалізації відмінкових форм іменників **III відміни** був значно тривалішим порівняно з іменниками I, II відмін.

У публіцистичному стилі в родовому відмінку однини переважали закінчення **-и**: *напасти*, *злости*, *осени*, *крови*, *любови*, *культурности*, напр.: *Добре змінили свої порядки та закони американці й англійці, щоб тільки* ***культурности*** *та економічної сили добути* (Маяк, 12.09.1912); *В неділю 22 дня сього вересня відбулися в нас, у м. Острозі, загальні збори союза з приводу* ***напасти*** *ворожого большевицького війська* (Вологод-

ська газета, 27.09.1918). О. Синявський зазначав, що «колись усі іменники ІІІ відміни зовсім не мали закінчення **-і**, воно сюди зайшло з інших відмін, але в прислівниках, що повстали з окремих форм слів третьої відміни, те **-и** зберігається в колишніх місцевих відмінках однини: *восени*». Своє твердження мовознавець ілюстрував словами Т. Шевченка:

Червоною гадюкою
Несе Альта вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панів їсти.

М. Левицький рекомендував вживати флексію **-і** лише в іменниках *ніч — ночі*, *подорож — без подорожі*, *розкіш — без розкоші*, *твар — з тварі*, *молоді*, *постаті*, *тіні*, *артілі, Росі.*

Характерною особливістю мови преси початку ХХ ст. була також варіантність форм іменників жіночого роду з кінцевим шиплячим приголосним в орудному відмінку — подовження шиплячих перед флексією **-у**: *піччу*, *річчу*, *ніччу* та закінчення **-ю** без подовження приголосних: *нічю*, *річю*, напр.: *Він* [І. Іванів] *був заарештований* ***ніччу*** *в себе на квартирі, після чого скілька днів нічого певного не було про нього чути* (Народне слово, 05.12.1918); ***Нічю*** *на Київському напрямку наші війська зайняли ряд сел коло Фастова і в 20 верст на захід від Києва* (Україна, 15.10.1919).

Вплив розмовної мовної практики позначився на регіональних періодичних виданнях, у яких засвідчено іменники ІІІ відміни множини жіночого роду родового відмінка із закінченнями **-ей**, **-ий**. У західноукраїнських виданнях зазвичай поширені іменники із флексією **-ий**: *місцевостий*, *дорогоцінностий*, *національностий*, *суперечностий*, *рукописий*, *відповідий*, *вістий*, *подорожий*, *цілий*, *відомостий*, напр.: *Треба розуміти значення* ***рукописий*** *для глибшого розуміння нашої історії, потрібно мати волю, віру в необхідність черпати знання з минулого і творити гідне майбутнє* (Буковина, 14.04.1918); *Слова, вироблені на рідному грунті, потрібні і для нашої літературної мови. Пройде короткий час, і ці слова будуть рідними для всіх* ***національностий****, які проживають на Україні, а коли вони невдалі, то самі собою одпадуть* (Чорноморець, 16.09.1919).

Для мови східноукраїнської преси характерне послідовне вживання іменників ІІІ відміни жіночого роду в родовому відмінку множини із закінченням **-ей**: *відомостей*, *національностей*, *суперечностей*, *часописей*, напр.: *А було б помилкою думати, що нерозв'язування національних* ***суперечностей*** *само собою минеться. Відповідальність за розвиток української держави несемо ми — українці, а всі інші національності не перешкоджають* (Вільне слово, 01.11.1917); *Ми хочемо сказати, що всі європейські народи збільшують наклади провідних часописей, аби донести думку влади до кожного громадянина* (Україна, 14.10.1919).

У наддніпрянській пресі зафіксовано іменники ІІІ відміни жіночого роду в родовому відмінку множини із закінченням **-ів**(**-їв**): *можливостів*, *полегкостів*, *місцевостів*, *цінностів*, *народностів*, *повістів*, *меншостів*, напр.: *Щороку замість* ***полегкостів*** *все більше і більше ростуть налоги і на землю, котора, навпаки, все дрібниться і зменшується в окремих дворах, і на душі, які, звичайно, прибавляються* (Маяк, 05.02.1912); *Далі т. Скрипник особливо підкреслював, що поруч з українізацією необхідно як найбільше забезпечити населенню національних* ***меншостів*** *можливість культурного розвитку на їх рідній мові* (Геть неписьменність, 01.04.1927). О. Синявський, М. Левицький називали такі форми рідковживаними. Мова публіцистичного стилю засвідчує, що форма родового відмінка жіночого роду на **-ей** усталилася й витіснила з ужитку варіантні закінчення на **-ий**, **-ів**(**-їв**) ще до 30-х років ХХ століття. Це виразно демонструє і західноукраїнська преса: *Кожен народ має безліч* ***можливостей*** *створити свою літературну мову* (Буковина, 12.10.1928); *Ми маємо чимало своїх, рідних традицій і незахищених* ***цінностей*** (Літературно-науковий вісник, 11.01.1926). Такі давно *унормовані* явища часто знаходять свій відгомін і в сучасній мовній практиці, яка поряд із правильними літературними зразками (*деталей*) засвідчує вживання застарілих відмінкових форм (*деталів*) тощо. Функціонування моделей на **-ів** підтримується живомовними діалектними особливостями та впливом іменників чоловічого роду.

Як засвідчує мова преси початку ХХ століття, наведені зразки іменника *мати* були репрезентовані багатьма відміню-

ваними варіантами. У родовому відмінку здебільшого фіксували форму *матери*, рідше *матері.* У родовому відмінку множини вживалися дві форми: *материй* (Вільне слово, 16.12.1917), *матерів* (Вологодська газета, 27.09.1918). Найбільше варіантів мав орудний відмінок однини: *матірю* (Україна, 15.10.1919), *матерю* (Маяк, 02.09.1912), *материю* (Громадська думка, 05.08.1917). О. Синявський та В. Коцовський слово *мати* відмінювали як іменник *матерія*: *материй*, *матеріям*. Художній стиль кінця XIX — початку XX століття засвідчив словоформи: у родовому відмінку однини — *матері* (Леся Українка, М. Драгоманов, А. Тесленко); у давальному відмінку — *матері* (П. Куліш, Панас Мирний, І. Котляревський); *матери* (Панас Мирний, М. Кропивницький); у знахідному відмінку — *матір* (І. Тобілевич), *матір* (Панас Мирний), *матиръ* (Г. Барвінок), *матюръ* (Г. Барвінок).

Відмінкову парадигму іменників IV відміни майже без змін успадкувала сучасна українська літературна мова.

Деякі іменники, переважно іншомовного походження, вживалися в 10-30-ті роки XX століття не в тому роді, що в сучасній українській літературній мові, а тому й мали іншу парадигму відмінювання: *рішуча контроля*, *важлива метода*, *льняний олій*, напр.: *Американський Уряд робить рішучу* ***контролю*** *за військовими транспортами для висилки з Америки більшовиків* (Україна, 02.10.1919).

Як показує діахронний аналіз, важливим чинником співіснування варіантів було визнання або невизнання їх лінгвістами, що відбивалося на кодифікації і впровадженні в мовну практику відповідних норм. Публіцистичний стиль початку XX століття був синтезом мовознавчих рекомендацій і живомовної діалектної сфери і тому повною мірою відбивав тенденції становлення морфологічної системи, формування літературного стандарту.